

แนวความคิดในการช่วยเหลือลูกหนี้บุคคลธรรมดาผ่านกระบวนการล้มละลาย

THE CONCEPT OF ASSISTING AN INDIVIDUAL DEBTOR THROUGH BANKRUPTCY PROCEEDING

พัชรพงศ์ สอนใจ

Patcharapong Sonjai

ศาลเยาวชนและครอบครัวจังหวัดชลบุรี, ศาลยุติธรรม

Chonburi Provincial Juvenile and Family Court, Court of Justice

Received: May 27, 2021 / Revised: September 13, 2021 / Accepted: September 16, 2021

บทคัดย่อ

การล้มละลายโดยสมัครใจของลูกหนี้บุคคลธรรมดา คือ กระบวนการหนึ่งในกฎหมายล้มละลายที่มีที่มาจากแนวความคิดการเริ่มต้นใหม่ (Fresh Start) ซึ่งอนุญาตให้ลูกหนี้ที่ไม่สามารถชำระหนี้ได้ยื่นคำร้องขอล้มละลายได้ และปัจจุบันกลายมาเป็นกระบวนการหนึ่งในกฎหมายล้มละลายที่เป็นสากล โดยแนวความคิดนี้เห็นว่าลูกหนี้ไม่สามารถชำระหนี้ได้เพราะการเจ็บป่วย การประสบอุบัติเหตุ หรือตกงานจากวิกฤติเศรษฐกิจนั้น ล้วนแต่เป็นลูกหนี้ที่น่าเห็นใจ ซึ่งมักจะเรียกลูกหนี้เหล่านี้ว่า ลูกหนี้ผู้สุจริตแต่โชคร้าย ดังนั้นการที่ลูกหนี้เหล่านี้ยอมมอบทรัพย์สินทั้งหมดที่มีขณะนั้นเพื่อชำระหนี้แล้ว จึงควรจะได้รับโอกาสใหม่ในชีวิตพร้อมการปลดปล่อยหนี้สินไปเพื่อความเพียรพยายามในอนาคต กระบวนการนี้จะช่วยเหลือลูกหนี้ให้ปลดปล่อยจากภาระหนี้สินที่กดขี่และผลักดันให้ลูกหนี้กลับไปตั้งใจหาเลี้ยงชีพเพื่อดำรงชีวิตต่อไป ซึ่งจะส่งผลให้เป็นการลดภาระทางสังคมที่ต้องดูแลลูกหนี้เหล่านี้และคืนหน่วยผลิตสู่ระบบเศรษฐกิจอีกด้วย เพราะเหตุว่าลูกหนี้ที่มีอายุน้อยย่อมมีศักยภาพเริ่มต้นชีวิตใหม่ได้ง่าย ในขณะที่เดียวกันลูกหนี้ที่มีอายุมาก เกษียณจากงาน หรือมีรายได้จำกัดก็ย่อมได้รับโอกาสปลดปล่อยหนี้สินไปด้วย การให้สิทธิลูกหนี้บุคคลธรรมดาเข้าสู่กระบวนการล้มละลายโดยสมัครใจ และกำหนดหลักเกณฑ์ที่สะดวก รวดเร็ว และไม่เสียค่าใช้จ่ายเกินควร รวมถึงมีหน่วยงานช่วยเหลือ นอกจากจะเป็นทางเลือกหนึ่งในการแก้ไขปัญหาหนี้สินแล้ว ยังทำให้กฎหมายล้มละลายเป็นสากล มีประสิทธิภาพและเป็นธรรม สามารถช่วยลดอุปสรรคในการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพตามนโยบายการปฏิรูปกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมที่ประกาศไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560 อีกด้วย

คำสำคัญ: แนวความคิดการเริ่มต้นใหม่ การล้มละลายโดยสมัครใจ ลูกหนี้ผู้สุจริตแต่โชคร้าย

Abstract

A voluntary bankruptcy of an individual debtor is one of the legal proceedings in the bankruptcy system based on the Fresh Start concept which allows the individual debtor who is unable to pay debts to file a petition for bankruptcy, and has now become a universal legal

proceeding of bankruptcy system. This concept is deemed that the individual debtors who are unable to pay debts due to sickness, accident or unemployment caused by the economic depression are the sympathetic debtors, often called the honest but unfortunate debtor. Therefore, these debtors who surrender for distribution the property which they own at the time of bankruptcy, should be entitled to receive a new opportunity in life and a clear field for future effort. This proceeding will relieve debtors from the weight of oppressive indebtedness and also drive them to earn for their living and as a result, it will reduce the burden of the society and return the production units to the economic system as well. Whereas, the debtors who are still young certainly have the ability to restart easily; meanwhile, the debtors who are elders, retired, or have low-income will be granted the opportunity to discharge their debts. By providing the right to file a petition for voluntary bankruptcy and determining a criteria to ensure that the debtors have access to the process in a convenient, swift and inexpensive manner, and to give a government agency's assistance, it will not only be the option to afford for resolving the individual debtor's financial problem, but will also be compatible with the universal standards, efficiency and fairness, which in turn will reduce the barrier of earning and living, and correspond to the policy of law and justice process reform enacted in the Constitution of the Kingdom of Thailand B.E. 2560 as well.

Keywords: Fresh Start, Voluntary Bankruptcy, Honest but Unfortunate Debtor

บทนำ

การก่อหนี้เพื่อนำเงินในอนาคมาใช้ในการดำรงชีวิตตอบสนองความต้องการด้านการบริโภคอุปโภคหรือลงทุนเป็นเรื่องปกติในปัจจุบันตราบเท่าที่ลูกหนี้ยังสามารถชำระหนี้ได้ การก่อหนี้ย่อมไม่เป็นปัญหาต่อระบบเศรษฐกิจตรงกันข้ามกับเป็นสิ่งช่วยกระตุ้นและสนับสนุนการขยายตัวทางการบริโภคและการประกอบธุรกิจได้อีกทางหนึ่ง (Bank of Thailand, 2015) แต่ในความเป็นจริงการผิมนัดชำระหนี้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้เสมอ โดยเฉพาะถ้าลูกหนี้ต้องประสบกับเหตุที่ไม่สามารถควบคุมได้ เช่น การเจ็บป่วยหรือประสบอุบัติเหตุ การตกงานหรือการขาดทุนจากภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ หรือภาวะโรคระบาด (Srilajak, 2013) และในปัจจุบันก็กำลังเกิดการแพร่ระบาดของโรค COVID-19 ณ วันที่ 16 พฤษภาคม พ.ศ. 2564 มีผู้ติดเชื้อทั่วโลกจำนวน 163,179,059 คน และมี

ผู้เสียชีวิตจำนวน 3,383,606 คน (Worldometers, 2021) สถานการณ์ดังกล่าวทำให้ระบบเศรษฐกิจทั่วโลกตกต่ำธุรกิจหลายประเภทต้องหยุดชะงักรวมถึงประเทศไทยก็ได้รับผลกระทบอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ต้องประกาศใช้การบริหารราชการในสถานการณ์ฉุกเฉินตามพระราชกำหนดการบริหารราชการในสถานการณ์ฉุกเฉิน พ.ศ. 2548 ออกข้อกำหนดห้ามประชาชนออกจากบ้านในเวลาที่กำหนด และสั่งให้หยุดธุรกิจหรือกิจการที่ทำให้คนไปรวมตัวกัน เช่น ห้างสรรพสินค้า ศูนย์ประชุมหรือแสดงสินค้า ร้านอาหาร และสถานบริการต่าง ๆ เพื่อป้องกันการแพร่ระบาด สถานการณ์ดังกล่าวส่งผลให้ผู้ที่อยู่ในธุรกิจที่เกี่ยวข้องได้รับผลกระทบขาดรายได้หรือตกงานจำนวนมาก และยอมทำให้ผู้ที่มีหนี้อยู่ไม่สามารถชำระหนี้ได้ตามกำหนดทั้งที่ไม่ใช่ความผิดของลูกหนี้เลย การไม่ชำระหนี้ทำให้ลูกหนี้ต้องถูกฟ้องร้องและบังคับคดีจนกว่าจะ

ชำระหนี้ครบถ้วนเป็นเวลาถึง 10 ปี หรือต้องเข้าสู่กระบวนการล้มละลาย ทำให้การดำรงชีวิตเป็นไปด้วยความยากลำบากไม่สามารถทำงานให้มีประสิทธิภาพได้เช่นเดิม เกิดเป็นปัญหาหลากหลายไปถึงประสิทธิภาพในองค์กรต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐหรือเอกชนได้ (Bank of Thailand, 2018) ทั้งที่พิจารณาถึงเหตุข้างต้นแล้วจะพบว่า มิใช่เรื่องของการทุจริตหรือฉ้อโกงที่จะต้องลงโทษลูกหนี้เหล่านี้ หากแต่เป็นเรื่องที่น่าเห็นใจเสียมากกว่า นอกจากนี้หากลูกหนี้ดังกล่าวยังมีความรู้และความสามารถเพียงพอที่จะประกอบอาชีพหรือดำเนินกิจการต่อไปได้ ก็ถือเป็นเรื่องน่าเสียดายที่จะต้องสูญเสียบุคคลากรที่มีคุณภาพ และยังอยู่ในวัยทำงานไปในการขับเคลื่อนเศรษฐกิจหรือการพัฒนาประเทศไปในช่วงเวลาหนึ่ง ทั้งยังทำให้รัฐต้องขาดรายได้จากการจัดเก็บภาษีอีกด้วย และหากมีบุคคลเป็นหนี้หรือล้มละลายจำนวนมากย่อมสร้างความสั่นคลอนต่อความเข้มแข็งทางสังคม และเป็นภาระงบประมาณของรัฐบาลในการดูแลบุคคลเหล่านี้อีก จึงสมควรที่จะมีช่องทางทางกฎหมายในการช่วยเหลือลูกหนี้เหล่านี้ให้มีโอกาสได้เริ่มต้นใหม่ได้อีกครั้ง

แนวความคิดของกฎหมายล้มละลายเดิมกับแนวความคิดการเริ่มต้นใหม่ (Fresh Start)

กฎหมายล้มละลายถูกคิดค้นเพื่อแก้ไขปัญหาการแก่งแย่งกันของเจ้าหนี้ในการบังคับชำระหนี้และการยกย่ายถ่ายเททรัพย์สินของลูกหนี้เมื่อไม่สามารถชำระหนี้ได้เพื่อสร้างกระบวนการที่เท่าเทียม เป็นธรรม โปร่งใส และรับผิดชอบ (Harris et al., 2015) ในยุคกรีกโบราณหากลูกหนี้บุคคลธรรมดาไม่สามารถชำระหนี้ได้จะถูกบังคับให้เป็นทาส (Solomon, 2021) ต่อมาเปลี่ยนเป็นการล้มละลายโดยให้ยึดทรัพย์สินห้ามประกอบอาชีพและกำหนดโทษทางอาญาเพื่อป้องปรามแต่การลงโทษอย่างรุนแรงและยึดทรัพย์สินไปหมดย่อมทำให้ลูกหนี้ไม่สามารถที่จะดำรงชีวิตหรือประกอบอาชีพต่อไป กลับเริ่มสร้างปัญหาเป็นภาระแก่สังคมและระบบเศรษฐกิจเมื่อมีลูกหนี้ล้มละลาย

จำนวนมากและลูกหนี้ดังกล่าวไม่สามารถประกอบอาชีพหรือทำธุรกิจอย่างใดได้ (Symes & Duns, 2009) แนวความคิดที่มุ่งไปที่การลงโทษ (Punishment) เพราะมองว่าลูกหนี้เป็นคนไม่ดีและไม่รับผิดชอบ (Rose, 1999) จึงไม่น่าจะเกิดประโยชน์อันใดแก่ลูกหนี้เจ้าหนี้ สังคม และระบบเศรษฐกิจ ตรงกันข้ามกลับก่อให้เกิดความเสียหายมากกว่าการแก้ไขปัญหามาโดยกฎหมายล้มละลายเพื่อการปลดปล่อยหนี้สิน และให้โอกาสลูกหนี้ตามแนวความคิดการเริ่มต้นใหม่ (Fresh Start) จึงเริ่มเกิดขึ้นโดยประเทศอังกฤษได้ประกาศใช้กฎหมายล้มละลายชื่อว่า Bankruptcy Reform Act of 1705 ที่สร้างแรงจูงใจแก่ลูกหนี้ด้วยการอนุญาตให้ลูกหนี้ที่สุจริตล้มละลายได้โดยสมัครใจด้วยการรวบรวมทรัพย์สินของตนไปชำระให้แก่เจ้าหนี้และรับการปลดปล่อยหนี้สินไป (Symes & Duns, 2009) นับได้ว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดของกฎหมายล้มละลายครั้งสำคัญเพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ลูกหนี้ที่สุจริตทั้งที่เป็นบุคคลธรรมดาและนิติบุคคลสามารถเข้าสู่กระบวนการล้มละลายได้โดยสมัครใจเป็นครั้งแรก (Seay & Milman, 2002)

ต่อมาแนวความคิดนี้ได้พัฒนาไปยังประเทศอื่น ๆ โดยเฉพาะในประเทศสหรัฐอเมริกาได้ปรากฏลักษณะสำคัญของแนวความคิดนี้ในคำพิพากษาของศาลฎีกาประเทศสหรัฐอเมริกาหลายคดี แต่คดีที่เป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายได้แก่ คดี Local Loan Co. v. Hunt ที่ได้วางหลักการสำคัญของแนวความคิดนี้ไว้อย่างหนักแน่นว่า “วัตถุประสงค์หลักข้อหนึ่งของกฎหมายล้มละลายคือ การปลดปล่อยลูกหนี้ที่สุจริตจากภาระหนี้สินที่กดขี่และอนุญาตให้เขาได้เริ่มต้นใหม่ โดยการหลุดพ้นจากหนี้และความรับผิดชอบที่เกิดขึ้นจากการดำเนินกิจการที่โชคร้าย วัตถุประสงค์นี้ยังคงยืนยันทนอีกครั้งและเน้นย้ำอย่างหนักแน่นโดยศาลอีกครั้งในฐานะที่เป็นเรื่องของ การมีอยู่ของประโยชน์สาธารณะและประโยชน์ส่วนบุคคลนั้นคือ การให้ลูกหนี้ผู้สุจริตแต่โชคร้ายที่ยอมมอบทรัพย์สินของตนที่มีอยู่ ณ เวลาล้มละลายเพื่อการจำหน่ายแบ่งปันให้แก่เจ้าหนี้ และได้รับโอกาสใหม่

ในชีวิตโดยพลัดหนึ่งทั้งหมด เพื่อที่ความเพียรพยายามในอนาคตจะไม่ถูกขัดขวางจากความกดดันหรือความหมดกำลังใจจากหนี้ที่มีอยู่ก่อน”

“เมื่อบุคคลโอนสิทธิคำจ้างในอนาคต จึงมีผลเท่ากับว่าบุคคลนั้นได้จำนำความสามารถในการหารายได้ของเขาไว้แล้ว ความสามารถของบุคคลที่จะหาเลี้ยงชีพเพื่อดำรงชีวิตอยู่อย่างเป็นอิสระนั้น เป็นสิทธิเสรีภาพพื้นฐานส่วนบุคคลโดยแท้จริงและมากกว่าสิทธิในทรัพย์สิน การรักษาสิทธิดังกล่าวคือ สิ่งที่สำคัญที่สุด เพราะไม่เพียงแต่จะเป็นสิ่งจำเป็นพื้นฐานของบุคคลแล้ว แต่ยังเป็นสิ่งสำคัญของสังคม จากมุมมองของลูกหนี้ มีความแตกต่างกันเพียงเล็กน้อยระหว่างการไม่หาเลี้ยงชีพเลยกับการหาเลี้ยงชีพเพื่อยกทุกอย่างให้แก่เจ้าหนี้ เพราะผลที่เกิดขึ้นก็ยังคงมีความยากจนอยู่เช่นกัน จำนวนของหนี้หรือสัดส่วนของรายได้ที่จะถูกกำหนดอาจจะเล็กน้อย แต่หลักการสำคัญที่เคยวางไว้เป็นบรรทัดฐานจะต้องถูกใช้อย่างเท่าเทียมกัน โอกาสการเริ่มต้นชีวิตใหม่และหลุดพ้นจากภาระหนี้สินเพื่อความเพียรพยายามในอนาคตซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ของกฎหมายล้มละลายที่จะปลดปล่อยลูกหนี้นั้น อาจมีมูลค่าเล็กน้อยต่อลูกหนี้ หากลูกหนี้ยังคงต้องเผชิญกับการต้องสละทั้งหมดหรือบางส่วนตามที่ถูกกำหนดของรายได้ที่ได้รับในอนาคตโดยไม่กำหนดเวลาที่ชัดเจนเพื่อจ่ายหนี้สินที่เกิดขึ้นก่อนล้มละลาย” (Supreme Court of U.S., 1934) แนวความคิดนี้ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางและได้รับการสนับสนุนไปจนถึงช่วงการเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ต่อเนื่องไปจนถึงภายหลังสงคราม จนกระทั่งในปี ค.ศ. 1973 รัฐสภาของประเทศสหรัฐอเมริกาได้นำเอาแนวความคิดนี้ไปปรับปรุงกฎหมายล้มละลายชื่อ Bankruptcy Reform Act of 1978 (Ziegel, 2006) โดยกำหนดวัตถุประสงค์สำคัญ 2 ประการ ได้แก่ เจ้าหนี้ทั้งหลายได้รับการปฏิบัติที่เป็นธรรมและเท่าเทียมกันในการจัดสรรแบ่งปันทรัพย์สินของลูกหนี้ และลูกหนี้ที่สุจริต (Honest Debtor) ได้มีโอกาสเริ่มต้นใหม่ (Mahakun, 2014) จึงทำให้สรุปได้ว่ากฎหมายล้มละลายสมัยใหม่มิได้มุ่งไปที่การลงโทษ

ลูกหนี้โดยไม่แยกแยะว่าเป็นหนี้มาจากเหตุใดอีกต่อไป แต่มุ่งไปที่การช่วยเหลือและสนับสนุนลูกหนี้ที่สุจริตแต่โชคร้ายได้มีโอกาสปลดปล่อยหนี้สินเพื่อการเริ่มต้นใหม่ (Symes & Duns, 2009)

สิทธิของลูกหนี้บุคคลธรรมดาตามกฎหมายล้มละลายประเทศไทย

โดยหลักการแล้วการแก้ไขปัญหาหนี้สินผ่านกฎหมายล้มละลายสามารถทำได้ 2 กระบวนการ ได้แก่ กระบวนการล้มละลายที่มุ่งไปที่การรวบรวมทรัพย์สินของลูกหนี้เพื่อนำไปแบ่งปันให้แก่เจ้าหนี้ตามสัดส่วนอย่างเป็นธรรมและเป็นระบบบนความคิดพื้นฐานว่าลูกหนี้ไม่มีความสามารถที่ชำระหนี้ได้ทั้งหมดหรือไม่มีศักยภาพที่จะดำเนินกิจการต่อไปได้อีก โดยลูกหนี้ที่เป็นบุคคลธรรมดาก็จะได้รับโอกาสปลดปล่อยจากหนี้สินไปเพื่อการเริ่มต้นใหม่หลังจากครบระยะเวลาตามที่กฎหมายกำหนด ส่วนลูกหนี้ที่เป็นนิติบุคคลก็จะถูกเลิกกิจการไป ขณะที่กระบวนการฟื้นฟูกิจการจะมุ่งไปที่การช่วยเหลือลูกหนี้ให้สามารถประกอบอาชีพหรือดำเนินกิจการต่อไปได้ ภายใต้ความคิดพื้นฐานที่ว่าลูกหนี้เพียงแค่ประสบปัญหาทางการเงินชั่วคราวที่อาจสามารถแก้ไขได้ หากได้รับการบริหารจัดการที่ดีภายใต้ระยะเวลาที่เหมาะสม ได้รับการเพิ่มทุนและลดแรงกดดันให้ชำระหนี้จากเจ้าหนี้ภายใต้แผนการฟื้นฟูกิจการที่กำกับดูแลโดยศาล อันจะเป็นการเพิ่มโอกาสการได้รับชำระหนี้คืนภายใต้หลักความเป็นธรรมและตามสัดส่วนที่มากขึ้นมากกว่าการล้มละลาย แต่ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการล้มละลายหรือฟื้นฟูกิจการก็ตามล้วนแต่มีวัตถุประสงค์เดียวกันที่ต้องการแก้ไขปัญหาหนี้สินของลูกหนี้และช่วยให้เจ้าหนี้ได้รับชำระหนี้อย่างเป็นธรรมและเป็นระบบทั้งสิ้น ดังนั้นจึงต้องถือเป็นหลักการที่สำคัญว่าลูกหนี้ที่สุจริตควรมีสถานะพื้นฐานที่จะสามารถเข้าถึงกระบวนการดังกล่าวเพื่อรับการช่วยเหลือและแก้ไขปัญหาหนี้สินของตนเองให้ลุล่วงไปได้

ลูกหนี้ตามกฎหมายล้มละลายมีทั้งที่เป็นบุคคล

ธรรมดาและนิติบุคคล แม้จะมีสถานะเป็นลูกหนี้เช่นเดียวกัน แต่ตามกฎหมายล้มละลายของประเทศไทย ได้แก่ พระราชบัญญัติล้มละลาย พ.ศ. 2483 กำหนดหลักเกณฑ์ในการเข้าสู่กระบวนการล้มละลายของลูกหนี้ทั้งสองประเภทไว้แตกต่างกัน โดยกระบวนการล้มละลายนี้นั้นจะให้สิทธิเฉพาะเจ้าหนี้เท่านั้นเป็นผู้เริ่มต้นกระบวนการด้วยการฟ้องลูกหนี้โดยไม่ให้สิทธิลูกหนี้เริ่มต้นกระบวนการได้ ในขณะที่กระบวนการฟื้นฟูกิจการนั้นเดิมไม่มีบัญญัติไว้แต่แรก เพิ่งมีการแก้ไขเพิ่มเติมตามพระราชบัญญัติล้มละลาย (ฉบับที่ 4) พ.ศ. 2541 อนุญาตให้เจ้าหนี้และลูกหนี้ที่เป็นนิติบุคคลเท่านั้นสามารถเริ่มต้นกระบวนการได้ และมีการแก้ไขเพิ่มอีกครั้งตามพระราชบัญญัติล้มละลาย (ฉบับที่ 9) พ.ศ. 2559 อนุญาตให้ลูกหนี้ที่เป็นบุคคลธรรมดาเข้าสู่กระบวนการฟื้นฟูกิจการได้ แต่จำกัดให้เฉพาะลูกหนี้ที่ประกอบกิจการวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อมที่จดทะเบียนต่อภาครัฐเท่านั้น ในขณะที่ลูกหนี้บุคคลธรรมดาทั่วไปหรือที่ประกอบกิจการวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อมแต่ไม่ได้จดทะเบียนต่อรัฐไม่อาจเข้าสู่กระบวนการได้ สภาพการณ์ดังกล่าวส่งผลทางเลือกของลูกหนี้บุคคลธรรมดาในการแก้ไขปัญหาหนี้สินผ่านกฎหมายล้มละลายมีจำกัด โดยลูกหนี้ที่ยังพอจะมีความสามารถหารายได้ไปชำระหนี้ได้บ้างนั้น ไม่อาจเข้าสู่กระบวนการฟื้นฟูกิจการเพื่อแก้ไขปัญหาทางการเงินผ่านแผนฟื้นฟูได้ ส่วนลูกหนี้ที่ไม่มีความสามารถจะชำระหนี้ได้อีกต่อไปก็ไม่อาจเข้าสู่กระบวนการล้มละลายเพื่อปลดปล่อยหนี้สินและเริ่มต้นชีวิตใหม่ได้ ต้องรอให้ฝ่ายเจ้าหนี้เป็นผู้ฟ้องเท่านั้น โดยลูกหนี้จะต้องอยู่ในสถานะมีหนี้สินล้นพ้นตัวและมีหนี้ไม่น้อยกว่า 1,000,000 บาท

จากงานวิจัยพบว่า อายุเฉลี่ยลูกหนี้ที่เป็นบุคคลธรรมดาและถูกฟ้องล้มละลายอยู่ที่ 50.8 ปี เนื่องจากว่ากว่าลูกหนี้จะมีหนี้เป็นจำนวนถึง 1 ล้านบาท ซึ่งเป็นจำนวนที่กำหนดให้เจ้าหนี้ฟ้องล้มละลายได้จะต้องใช้เวลาก่อนหรืออยู่ในสภาพถูกบังคับคดีเป็นเวลาหลายปี และหลังจากปลดล้มละลายแล้วลูกหนี้เกือบ

ทั้งหมดไม่ได้ประกอบอาชีพใด ๆ ทั้งยังไม่มีบ้านของตนเองไว้พักอาศัย (Jullamon, 2013) นอกจากนี้จากการไปสำรวจของผู้เขียนที่ศาลล้มละลายกลางพบว่า คดีที่ฟ้องในปี พ.ศ. 2557 นั้นหลังจากศาลสั่งพิทักษ์ทรัพย์ลูกหนี้แล้ว เจ้าพนักงานพิทักษ์ทรัพย์จะใช้เวลากว่า 1-2 ปี และอาจนานถึง 3 ปี หากลูกหนี้มีทรัพย์สินมาก จึงจะรายงานเพื่อขอให้ศาลพิพากษาลูกหนี้ล้มละลาย ซึ่งทำให้ลูกหนี้เสียสิทธิในการเริ่มต้นนับระยะเวลาปลดล้มละลายไปในช่วงเวลาดังกล่าว เพราะการนับระยะเวลาปลดล้มละลายโดยผลของกฎหมายนั้นจะเริ่มนับตั้งแต่วันที่ศาลพิพากษาให้ล้มละลายไปจนถึงกำหนด 3 ปี ทั้งที่หากพิจารณาถึงสภาพของลูกหนี้ภายหลังการถูกศาลสั่งพิทักษ์ทรัพย์แล้วจะพบว่า อำนาจในการจัดการทรัพย์สิน ตลอดจนสิทธิต่าง ๆ ของลูกหนี้ที่เกี่ยวกับทรัพย์สินได้ถูกจำกัดไปตั้งแต่วันที่ศาลมีคำสั่งพิทักษ์ทรัพย์แล้ว การเสียเวลาไปในกระบวนการก่อนที่ศาลจะมีคำพิพากษาล้มละลายจึงเป็นผลเสียแก่ลูกหนี้ที่ต้องอยู่ในสภาพของบุคคลที่ไม่อาจจัดการทรัพย์สินหรือดำเนินกิจการใด ๆ ได้นานเกินสมควร

เรื่องดังกล่าวถือเป็นข้อที่ทำให้ลูกหนี้บุคคลธรรมดาในประเทศไทยต้องถูกหลอกหลอนจากความผิดพลาด ความไม่รอบคอบ และความโชคร้ายในอดีตของตนเป็นเวลาที่ยาวนานกว่าจะได้ปลดปล่อยหนี้สินเพื่อการเริ่มต้นใหม่ (Tabb & Brubaker, 2010) ซึ่งเวลานั้นก็เป็นเวลาที่ลูกหนี้มีอายุมากกว่า 50 ปี อย่างเข้าสู่วัยชราแล้ว ทั้งยังไม่มีบ้านซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิตสำหรับพักอาศัยอีก สภาพดังกล่าวถือเป็นอุปสรรคในการเริ่มต้นชีวิตใหม่ ทั้งนี้หากพิจารณาในแง่ของการได้รับชำระหนี้คืนของเจ้าหนี้เองก็จะพบว่า ในปี พ.ศ. 2559 เจ้าหนี้ได้รับชำระหนี้คืน 288.80 ล้านบาท ซึ่งเป็นส่วนของเจ้าหนี้มีประกัน 227.72 ล้านบาท หรือร้อยละ 99.53 และเป็นส่วนของเจ้าหนี้ไม่มีประกัน 1.08 ล้านบาท หรือร้อยละ 0.47 (Legal Execution Department, 2017) สถิตินี้แสดงให้เห็นว่าเจ้าหนี้มีประกันได้รับชำระหนี้จากกระบวนการ

ล้มละลายในสัดส่วนที่สูง ที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่าการล้มละลายไม่กระทบถึงสิทธิของเจ้าหนี้มีประกันที่จะบังคับชำระหนี้เหนือทรัพย์สินเป็นหลักประกันอยู่แล้ว คงมีเพียงเจ้าหนี้ที่ไม่มีประกันซึ่งส่วนใหญ่เป็นเจ้าหนี้ประเภทหนี้สินเชื่อต่าง ๆ และหนี้บัตรเครดิตที่จะไม่ได้รับชำระหนี้ในจำนวนที่ครบถ้วนหรือเป็นจำนวนที่สูงซึ่งเป็นเรื่องปกติทั่วไปของการบังคับคดีและยิ่งลูกหนี้อยู่ในสถานะล้มละลายย่อมไม่มีทรัพย์สินเพียงพอที่จะชำระหนี้ได้ทั้งหมดอยู่แล้ว ดังนั้นการไม่ให้สิทธิลูกหนี้เข้าสู่กระบวนการล้มละลายและปลดปล่อยหนี้สินเพื่อโอกาสในการเริ่มต้นใหม่โดยเร็วแต่ยังคงปล่อยให้ลูกหนี้อยู่ในสถานการณ์ถูกบังคับคดีเป็นเวลาอย่างน้อย 10 ปี สำหรับลูกหนี้ที่มีหนี้ไม่ถึง 1 ล้านบาท และเป็นเวลา 1 ปี ถึง 15 ปี สำหรับลูกหนี้ที่มีหนี้ถึง 1 ล้านบาท (รวมระยะเวลาตามกฎหมายล้มละลายอีกอย่างน้อย 5 ปี) แล้วแต่ใจของเจ้าหนี้ที่จะฟ้องล้มละลายหรือไม่ ย่อมไม่เกิดประโยชน์อันใดแก่เจ้าหนี้ไม่มีประกัน แต่กลับทำให้กฎหมายล้มละลายของประเทศไทยไม่อาจบรรลุวัตถุประสงค์ของกฎหมายล้มละลายสมัยใหม่ ในแง่ของการช่วยเหลือให้ลูกหนี้สามารถเริ่มต้นชีวิตใหม่ได้โดยเร็วได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ข้อที่สนับสนุนเรื่องนี้ได้อย่างหนึ่ง ได้แก่ อันดับตัวชี้วัดการแก้ไขปัญหาการล้มละลายตามรายงานความยากง่ายในการประกอบธุรกิจของธนาคารโลก ค.ศ. 2020 (Doing Business, 2020) พบว่า ประเทศไทยอยู่อันดับที่ 24 โดยอันดับที่ 1 ได้แก่ ประเทศฟินแลนด์ อันดับที่ 2 ได้แก่ ประเทศสหรัฐอเมริกา และอันดับที่ 3 ได้แก่ ประเทศญี่ปุ่น ซึ่งการคิดคะแนนจะประกอบไปด้วยสองส่วนหลัก ส่วนแรก ได้แก่ อัตราการได้รับชำระหนี้คืนซึ่งคิดเฉพาะการได้รับชำระหนี้คืนของเจ้าหนี้มีประกัน

แม้จะคิดเฉพาะส่วนของเจ้าหนี้มีประกัน แต่มีตัวชี้วัดที่เป็นระยะเวลาและค่าใช้จ่ายรวมอยู่ด้วย จึงนำมาพิจารณาในภาพรวมของการดำเนินกระบวนการได้ ซึ่งจากรายงานประเทศไทยมีอัตราการได้รับชำระหนี้คืนที่ร้อยละ 70.1 ของจำนวนหนี้ แต่ใช้ระยะเวลาในการดำเนินการนานถึง 1.5 ปี (ระยะเวลานี้ไม่รวมถึงระยะเวลาการปลดล้มละลายของลูกหนี้) ขณะที่ค่าใช้จ่ายอยู่ที่ร้อยละ 18 ของมูลค่ากองทรัพย์สิน ซึ่งเป็นเวลานานกว่าและเสียค่าใช้จ่ายสูงกว่าของประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศญี่ปุ่น โดยประเทศสหรัฐอเมริกามีอัตราการได้รับชำระหนี้คืนที่ร้อยละ 81 ของจำนวนหนี้แต่ใช้ระยะเวลาเพียง 1 ปี และมีค่าใช้จ่ายเพียงร้อยละ 10 ของมูลค่ากองทรัพย์สิน ขณะที่ประเทศญี่ปุ่นมีอัตราการได้รับชำระหนี้คืนที่ร้อยละ 91.8 ของจำนวนหนี้ แต่ใช้ระยะเวลาเพียง 0.6 ปี และมีค่าใช้จ่ายเพียงร้อยละ 4.5 ของมูลค่ากองทรัพย์สิน เท่านั้น ส่วนที่สอง ได้แก่ ความเข้มแข็งของโครงสร้างกฎหมายล้มละลาย มีตัวชี้วัดเป็นกระบวนการต่าง ๆ ที่กำหนดไว้ในกฎหมายล้มละลาย ประเทศไทยได้คะแนน 12.5 คะแนน จากคะแนนเต็ม 16 คะแนน เพราะถูกหักคะแนนจากตัวชี้วัดด้านการเริ่มต้นกระบวนการที่ไม่ให้สิทธิลูกหนี้เริ่มต้นกระบวนการได้ และด้านการบริหารจัดการทรัพย์สินลูกหนี้ที่ไม่ให้สิทธิเจ้าหนี้เป็นผู้อนุมัติให้ขายทรัพย์สินของลูกหนี้กับด้านสิทธิของเจ้าหนี้ในการเข้าถึงข้อมูลในกระบวนการล้มละลาย ในขณะที่ประเทศสหรัฐอเมริกาและประเทศญี่ปุ่นให้สิทธิลูกหนี้เริ่มต้นกระบวนการได้ จึงไม่ถูกหักคะแนนและมีคะแนนส่วนนี้สูงกว่าของประเทศไทย (World Bank, 2020) ปรากฏตามตารางที่ 1

ตารางที่ 1 อันดับตัวชี้วัดการแก้ไขปัญหาการล้มละลายตามรายงานความยากง่ายในการประกอบธุรกิจของธนาคารโลก

ประเทศ	อันดับ	คะแนนรวม	อัตราได้รับชำระหนี้คืน (เซนต์ต่อดอลลาร์)	ระยะเวลา (ปี)	ค่าใช้จ่าย (ร้อยละของกองทรัพย์สิน)	ผลลัพธ์ (0 ถ้าแยกขาย 1 ถ้าดำเนินกิจการ)	ความเข้มแข็งของโครงสร้างกฎหมายล้มละลาย (0-16)
ไทย	24	76.8	70.1	1.5	18.0	1	12.5
สหรัฐอเมริกา (นิวยอร์ก)	2	90.5	81.0	1.0	10.0	1	15
อังกฤษ	14	80.3	85.4	1.0	6.0	1	11
ออสเตรเลีย	20	78.9	82.7	1.0	8.0	1	11
ญี่ปุ่น (โตเกียว)	3	90.2	91.8	0.6	4.5	1	13

จากสถานการณ์ดังกล่าวทำให้เห็นว่าลูกหนี้บุคคลธรรมดาในประเทศไทยไม่มีสิทธิเข้าสู่กระบวนการล้มละลายเพื่อปลดปล่อยหนี้สินและเริ่มต้นใหม่ ทั้งยังไม่อาจเข้าสู่กระบวนการฟื้นฟูกิจการเพื่อบรรเทาปัญหาหนี้สินผ่านแผนการฟื้นฟูกิจการอันเป็นกระบวนการช่วยเหลือลูกหนี้ตามกฎหมายล้มละลายได้เลย

สิทธิของลูกหนี้บุคคลธรรมดาตามกฎหมายล้มละลายต่างประเทศ

คณะกรรมการสหประชาชาติว่าด้วยกฎหมายการค้าระหว่างประเทศ (United Nations Commission on International Trade Law) ได้จัดทำคำแนะนำการร่างกฎหมายล้มละลาย (Legislative Guide on Insolvency Law) ที่กำหนดหลักการที่สำคัญไว้ อย่างหนึ่งว่า กฎหมายล้มละลายควรให้สิทธิลูกหนี้สามารถเริ่มต้นกระบวนการได้โดยสมัครใจและควรใช้หลักเกณฑ์ลูกหนี้ไม่สามารถชำระหนี้ได้เมื่อนั้นถึงกำหนดชำระ หรือลูกหนี้มีหนี้สินมากกว่าทรัพย์สิน ทั้งยังควรกำหนดให้กระบวนการล้มละลายมีผลเริ่มต้นโดยอัตโนมัติเมื่อลูกหนี้ร้องขอเริ่มต้นกระบวนการ ศาลจะปฏิเสธไม่รับคำร้องได้ด้วยเหตุที่จำกัดเพียงว่าคำร้องไม่เข้าหลักเกณฑ์ หรือลูกหนี้ใช้สิทธิไปในทางที่ไม่สุจริตเท่านั้น โดยหนึ่งในวัตถุประสงค์ของการจัดทำคำแนะนำ

ดังกล่าว ได้แก่ การมุ่งให้แต่ละประเทศสมาชิกนำไปใช้ร่างเป็นกฎหมายล้มละลายที่มีประสิทธิภาพและสอดคล้องกันเพื่อสนับสนุนระบบเศรษฐกิจและการค้าระหว่างประเทศ (United Nations Commission on International Trade Law, 2004)

ดังนั้นย่อมเห็นได้ชัดว่าสิทธิของลูกหนี้ในการเริ่มต้นกระบวนการล้มละลายซึ่งถูกกำหนดไว้ในหลักเกณฑ์ระหว่างประเทศนั้นย่อมเป็นสิทธิที่เป็นสากล และประเทศพัฒนาแล้วส่วนใหญ่มักจะมีกฎหมายล้มละลายที่สอดคล้องกับหลักเกณฑ์ดังกล่าว เช่น กฎหมายล้มละลายของประเทศสหรัฐอเมริกา (U.S. CODE: Title 11-Bankruptcy) ก็ให้สิทธิลูกหนี้บุคคลธรรมดาเข้าสู่กระบวนการล้มละลายได้ตาม Chapter 7 Liquidation แต่หากลูกหนี้ไม่ต้องการล้มละลายก็สามารถเข้าสู่กระบวนการฟื้นฟูกิจการตาม Chapter 11 Reorganization หรือกระบวนการฟื้นฟูสำหรับลูกหนี้บุคคลธรรมดาที่มีรายได้ประจำตาม Chapter 13 Adjustment of debts for an individual with regular income ได้ สำหรับหลักเกณฑ์สำคัญของกระบวนการล้มละลายนั้น ลูกหนี้สามารถเริ่มต้นกระบวนการได้หากอยู่ในสถานะไม่สามารถชำระหนี้ได้และไม่มีการกำหนดจำนวนหนี้ขึ้นต่ำไว้ เมื่อศาลมีคำสั่ง Order for relief จะมีผลให้ลูกหนี้ได้รับความคุ้มครองจากการฟ้องร้องหรือบังคับคดี (Automatic Stay) แต่ทั้งนี้

ลูกหนี้จะต้องผ่านการประเมินรายได้ขั้นต่ำ (Means Test) หากไม่ผ่าน ลูกหนี้จะถูกส่งไปเข้าสู่กระบวนการฟื้นฟูแทน (City Bar Justice Center, 2007) เพื่อป้องกันการใช้กระบวนการที่ไม่สุจริตและคุ้มครองเจ้าหนี้ (Simkovic, 2009) และเมื่อเริ่มต้นกระบวนการแล้วจะมีการแต่งตั้งเจ้าพนักงานพิทักษ์ทรัพย์ทำการจัดประชุมเจ้าหนี้ครั้งแรกภายในเวลาอันสมควรเพื่อดำเนินการจัดการทรัพย์สินของลูกหนี้ และศาลจะมีคำสั่งให้ลูกหนี้ปลดจากล้มละลายไปทันทีเมื่อพ้นระยะเวลาการยื่นคำคัดค้านการปลดจากล้มละลายหรือการยื่นคำร้องขอให้ศาลยกคำร้องขอล้มละลายจากเหตุที่ไม่สุจริต (60 วันนับจากการประชุมเจ้าหนี้ครั้งแรก) (International Business Publications, 2010)

ส่วนกฎหมายล้มละลายของประเทศไทย (Insolvency Act of 1986) ให้สิทธิลูกหนี้ที่เป็นบุคคลธรรมดาสามารถเริ่มต้นกระบวนการล้มละลายได้ 2 กระบวนการ กระบวนการแรกเรียกว่า การร้องขอปลดปล่อยหนี้สิน (Debt Relief Order) จะให้สิทธิแก่ลูกหนี้ที่ไม่สามารถชำระหนี้ได้ และมีหนี้้น้อยกว่า 20,000 ปอนด์ มีรายได้เหลือจากรายจ่ายน้อยกว่าเดือนละ 50 ปอนด์ และมีทรัพย์สินที่มีมูลค่าน้อยกว่า 1,000 ปอนด์ ร้องขอเข้าสู่กระบวนการได้ โดยเมื่อศาลสั่งเริ่มกระบวนการไปแล้วเป็นเวลา 12 เดือน ลูกหนี้จะได้รับการปลดปล่อยจากหนี้สินไปโดยอัตโนมัติ (Insolvency Service, 2020) แต่หากลูกหนี้ไม่เข้าหลักเกณฑ์ที่จะร้องขอปลดปล่อยหนี้สินได้ ลูกหนี้ก็สามารถขอเข้าสู่กระบวนการที่สองที่เรียกว่า กระบวนการล้มละลายโดยสมัครใจได้ (Bankruptcy Petition) ซึ่งไม่มีการกำหนดจำนวนหนี้ขั้นต่ำไว้เช่นกัน แต่หากไม่ต้องการล้มละลายก็สามารถเข้าสู่กระบวนการข้อตกลงชำระหนี้ได้ (Individual Voluntary Arrangement) ซึ่งจะเป็นกระบวนการฟื้นฟูผ่านผู้ดำเนินกระบวนการล้มละลาย (Insolvency Practitioner) ที่จะเป็นผู้จัดการชำระหนี้ให้แก่เจ้าหนี้ทั้งหลายผ่านแผนการชำระหนี้ (Kunkeaw, 2019)

ขณะที่กฎหมายล้มละลายของออสเตรเลีย (Bankruptcy Act of 1966) ก็ให้สิทธิลูกหนี้

บุคคลธรรมดาเข้าสู่กระบวนการได้หากอยู่ในสถานะไม่สามารถชำระหนี้ได้ โดยลูกหนี้จะต้องยื่นคำร้องขอต่อเจ้าพนักงานพิทักษ์ทรัพย์ (Official Receiver) ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานสังกัดหน่วยงานของรัฐชื่อว่า Australian Financial Security Authority มีหน้าที่รับผิดชอบและช่วยเหลือศาลเกี่ยวกับการดำเนินกระบวนการล้มละลายบุคคลธรรมดา ในส่วนของจำนวนหนี้สินไม่มีการกำหนดจำนวนหนี้ขั้นต่ำไว้ และหากเจ้าพนักงานพิทักษ์ทรัพย์ตรวจสอบแล้วเห็นว่าคำร้องครบถ้วนตามหลักเกณฑ์ก็จะส่งไปยังศาลเพื่อพิจารณาสั่งให้ลูกหนี้ล้มละลายและเริ่มต้นกระบวนการรวบรวมทรัพย์สินของลูกหนี้เพื่อแบ่งปันให้แก่เจ้าหนี้ต่อไป โดยลูกหนี้จะได้รับการปลดปล่อยจากหนี้สินไปโดยอัตโนมัติเมื่อครบกำหนด 3 ปี 1 วัน นับแต่วันที่ไต่ยื่นรายงานสถานะทางการเงิน (Harris et al., 2015) ซึ่งก็คือ วันที่ลูกหนี้ยื่นคำร้องขอล้มละลายนั่นเอง เนื่องจากวันดังกล่าวลูกหนี้ต้องยื่นรายงานสถานะการเงินไปพร้อมกับคำร้องขอล้มละลายด้วย (Australian Financial Security Authority, 2021) แต่หากลูกหนี้ไม่ต้องการล้มละลายลูกหนี้สามารถขอเข้าสู่กระบวนการข้อตกลงชำระหนี้ (Debt Agreements) หรือกระบวนการข้อตกลงชำระหนี้ล้มละลายส่วนบุคคล (Personal Insolvency Agreements) เพื่อรับความคุ้มครองและการบรรเทาจากการฟ้องและบังคับคดีผ่านแผนการชำระหนี้ได้ (Harris et al., 2015)

สำหรับกฎหมายล้มละลายของประเทศไทย (Bankruptcy Act of 2004) ก็ให้สิทธิลูกหนี้บุคคลธรรมดาเข้าสู่กระบวนการได้ด้วยการยื่นคำร้องขอต่อศาลได้ หากไม่สามารถชำระหนี้ได้ และไม่มีการกำหนดจำนวนหนี้ขั้นต่ำไว้เช่นกัน เมื่อศาลเห็นว่าลูกหนี้อยู่ในหลักเกณฑ์ที่จะสั่งเริ่มต้นกระบวนการทันที เว้นแต่เห็นว่ามิเหตุอันไม่สมควรหรือเห็นว่าลูกหนี้มีเจตนาที่ไม่สุจริต และเมื่อระยะเวลาพ้นไป 1 เดือนนับแต่วันที่ศาลสั่งให้เริ่มต้นกระบวนการ ลูกหนี้สามารถยื่นคำร้องขอต่อศาลให้มีคำสั่งให้ปลดจากล้มละลายได้ทันที แต่ใน

ทางปฏิบัติจะมีขั้นตอนของการตรวจสอบคำร้องและการเปิดโอกาสให้มีการคัดค้านซึ่งจะใช้เวลาพอสมควร ลูกหนี้ส่วนใหญ่จึงมักได้รับการปลดล้มละลายไปหลังจากยื่นคำร้องแล้วประมาณ 4 เดือน (Steele & Jin, 2017) ส่วนของลูกหนี้ที่ไม่ต้องการล้มละลายก็มีกระบวนการทางเลือกผ่านกฎหมายฟื้นฟูทางแพ่ง (Civil Rehabilitation Act of 1999) ที่มีกระบวนการฟื้นฟูด้วยการผ่อนชำระหนี้ตามแผน เช่น กระบวนการฟื้นฟูบุคคลธรรมดาที่มีหนี้จำนวนเล็กน้อย (Rehabilitation for Individual with Small-scale Debts) และการฟื้นฟูผู้ที่เงินเดือนประจำ (Rehabilitation for Salaried Workers) เป็นต้น (Legal Execution Department, 2017)

จึงเห็นได้ว่าประเทศพัฒนาแล้วข้างต้นต่างให้สิทธิลูกหนี้บุคคลธรรมดาเข้าสู่กระบวนการล้มละลายได้โดยสมัครใจ โดยมีการออกแบบกระบวนการที่มีลักษณะเฉพาะตามความเหมาะสมของแต่ละประเทศ เพื่อช่วยเหลือลูกหนี้ในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน ทั้งหากลูกหนี้ไม่ต้องการล้มละลายก็มีกระบวนการฟื้นฟูเป็นทางเลือกอื่น ๆ ในกฎหมายล้มละลายให้ จึงถึงเวลาของประเทศไทยที่ควรจะต้องปรับปรุงกฎหมายล้มละลายให้สอดคล้องกับหลักการสากลและประเทศที่พัฒนาแล้ว

บทวิเคราะห์

การนำแนวความคิดใหม่ ๆ มาปรับใช้เพื่อสร้างกระบวนการใหม่นั้น ย่อมมีทั้งผู้สนับสนุนและไม่สนับสนุน โดยต่างมีเหตุผลสนับสนุนและข้อกังวลต่าง ๆ จากการศึกษาผู้เขียนเห็นด้วยกับผู้ที่สนับสนุนให้มีการกระบวนการล้มละลายบุคคลธรรมดาโดยสมัครใจมากกว่า เนื่องจากกระบวนการดังกล่าวจะช่วยเหลือลูกหนี้ที่ประสบปัญหาทางการเงินได้อย่างยิ่ง โดยเฉพาะลูกหนี้ที่สุจริตแต่โชคร้าย ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่จะสนับสนุนสิทธิในการดำรงชีวิตของมนุษย์อันเป็นสิทธิพื้นฐานที่ได้รับการรับรองไว้ในปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน ค.ศ. 1948 และยังเป็นการสนับสนุน

สิทธิการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรมอย่างเท่าเทียมกัน ตามหลักสิทธิพลเมืองที่กำหนดไว้ในกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิพื้นฐานทางการเมือง ค.ศ. 1966 อีกด้วย ทั้งรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560 ได้นำหลักการพื้นฐานดังกล่าวมาบัญญัติรับรองไว้พร้อมกำหนดนโยบายการปฏิรูปกฎหมายไว้ในมาตรา 258 (ค) ให้รัฐต้องยกเลิกหรือปรับปรุงกฎหมายให้สอดคล้องกับหลักสากล สอดคล้องกับสภาพการณ์ ลดอุปสรรคในการดำรงชีวิตหรือการประกอบอาชีพโดยไม่ชักช้า และปฏิรูปกระบวนการยุติธรรมในมาตรา 258 (ง) ให้รัฐต้องจัดระบบกระบวนการยุติธรรมให้มีประสิทธิภาพ เป็นธรรมและไม่เลือกปฏิบัติ เพื่อให้ประชาชนเข้าถึงได้โดยสะดวก รวดเร็ว และไม่เสียค่าใช้จ่ายสูงเกินควร และเมื่อพิจารณาถึงสภาพการณ์หนี้สินของประเทศไทยในปัจจุบันที่พบว่า ณ ไตรมาสที่ 2 ของปี พ.ศ. 2563 มีหนี้ในครัวเรือนสูงที่ร้อยละ 83.8 ของ GDP คิดเป็นมูลค่า 13.59 ล้านล้านบาท เพิ่มขึ้นจากไตรมาสที่แล้วร้อยละ 3.8 เนื่องจากเกิดวิกฤติเศรษฐกิจจากการแพร่ระบาดของโรค COVID-19 (Office of the National Economic and Social Development Council, 2020) โดย ณ วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2563 มีลูกหนี้รายย่อยที่ได้รับผลกระทบขอความช่วยเหลือจากสถาบันการเงินถึง 11 ล้านบัญชี จากสินเชื่อรายย่อยจำนวน 35 ล้านบัญชี คิดเป็นมูลหนี้รวมกันประมาณ 3.8 ล้านล้านบาท (Bank of Thailand, 2020) นับได้ว่าประเทศไทยกำลังเผชิญกับปัญหาหนี้สินของบุคคลธรรมดา การสร้างกระบวนการล้มละลายบุคคลธรรมดาโดยสมัครใจที่มีประสิทธิภาพและเป็นธรรม เพื่อใช้เป็นมาตรการทางเลือกหนึ่งในการช่วยเหลือลูกหนี้แก้ไขปัญหาหนี้สินในบรรดาหลาย ๆ มาตรการทางเลือกที่รัฐสามารถดำเนินการได้ จึงเป็นสิ่งจำเป็นทั้งในแง่ของการทำให้กฎหมายล้มละลายประเทศไทยสอดคล้องกับหลักการที่เป็นสากล และในแง่ของความสอดคล้องกับสภาพการณ์ของปัญหาที่กำลังเผชิญอยู่ตามที่กำหนดไว้ในนโยบายการปฏิรูปกฎหมายและกระบวนการ

ยุติธรรมของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560 ข้างต้น

ผู้เขียนยังเห็นด้วยกับเหตุผลสนับสนุนที่ว่า การสร้างกระบวนการนี้จะเป็นการสร้างอำนาจต่อรองแก่ลูกหนี้ในการเจรจาประนีประนอมหนี้ (Hannakacharoen, 2005) เนื่องจากในการเจรจาประนีประนอมหนี้ภายใต้ระบบกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ปัจจุบันเป็นเรื่องของความสมัครใจของทั้งลูกหนี้และเจ้าหนี้ แต่โดยที่สถานะของเจ้าหนี้ส่วนใหญ่เป็นสถาบันการเงินย่อมมีเงินทุนและนักกฎหมายที่เชี่ยวชาญสนับสนุนย่อมมีความได้เปรียบลูกหนี้ที่เป็นเพียงผู้บริโภคมีสถานะด้อยกว่าอำนาจต่อรองจึงน้อย ดังนั้นหากลูกหนี้สามารถเข้าสู่กระบวนการล้มละลายได้โดยสมัครใจ เจ้าหนี้โดยเฉพาะเจ้าหนี้ไม่มีประกันอาจได้รับชำระหนี้ น้อย หรืออาจไม่ได้รับชำระหนี้เลย สถานการณ์ดังกล่าวย่อมจะพิจารณาข้อเสนอการผ่อนชำระหนี้ตามความสามารถของลูกหนี้บนพื้นฐานที่เห็นอกเห็นใจมากกว่า การเร่งรัดให้ชำระหนี้ ถือได้ว่าเป็นการส่งเสริมให้เกิดการประนีประนอมยอมความผ่อนผันให้แก่กันสร้างความรู้สึกที่ดีต่อกันมากกว่า ยิ่งไปกว่านั้นผู้เขียนยังเห็นว่าการมีกระบวนการนี้ยังสร้างความเท่าเทียมให้ลูกหนี้ที่เป็นบุคคลธรรมดาและมีปัญหาหนี้สินไม่อาจชำระหนี้ได้ทั้งหมดได้มีทางออกด้วยการรวบรวมทรัพย์สินทั้งหมดของตนที่มีขณะนั้น (เหลือไว้เฉพาะทรัพย์สินที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตตามแต่ที่กฎหมายจะกำหนด) เพื่อชำระหนี้แก่เจ้าหนี้ทั้งหลายและรับการปลดปล่อยหนี้สินไปอย่าง เช่น ลูกหนี้ที่เป็นนิติบุคคลประเภทบริษัทจำกัด และบริษัทมหาชนจำกัดที่ประสบปัญหาทางการเงิน จนไม่อาจชำระหนี้และดำเนินกิจการต่อไปได้ ก็สามารถที่จะตกลงกันเลิกกิจการและเข้าสู่กระบวนการชำระบัญชีได้ และหากมีทรัพย์สินไม่พอชำระหนี้ที่ค้างอยู่ หนี้ดังกล่าวก็เป็นอันตกเป็นพับไป ผู้ถือหุ้นซึ่งชำระค่าหุ้นเต็มจำนวนแล้วแม้จะถือว่าเป็นเจ้าของรวมนิติบุคคลนั้นก็ไม่ต้องรับผิดชอบชำระหนี้ที่ค้างแก่เจ้าหนี้เป็นส่วนตัวอีก แม้อาจมีข้อโต้แย้งว่าบริษัทจำกัดหรือบริษัทมหาชนจำกัดเป็นนิติบุคคล

ที่ดำเนินการกิจการแยกต่างหากจากผู้ถือหุ้น ผู้ถือหุ้นจึงไม่มีส่วนต้องรับผิดชอบในหนี้ดังกล่าวอยู่แล้ว ซึ่งผู้เขียนก็เห็นด้วยว่าผู้ถือหุ้นไม่ควรถูกต้องรับผิดชอบในหนี้ที่ค้าง แต่ในเมื่อบริษัทจำกัดและบริษัทมหาชนจำกัดเป็นเพียงนิติบุคคลโดยสภาพไม่มีความจำเป็นที่จะต้องดำรงชีวิตอยู่ต่อไปอย่างเช่น บุคคลธรรมดาเมื่อมีปัญหาทางการเงินก็ยังสามารถเข้าสู่กระบวนการชำระบัญชีได้โดยสมัครใจเพื่อเลิกกิจการและปลดปล่อยหนี้ไปได้ เหตุใดบุคคลธรรมดาที่ยังจะต้องมีชีวิตที่จะต้องดำรงอยู่ต่อไป หรือยังมีครอบครัวที่ต้องรับผิดชอบและดูแลกลับไม่ได้รับโอกาสเหล่านี้นั้นบ้าง นอกจากนี้ในระยะยาวการมีกระบวนการนี้จะช่วยให้เกิดการพัฒนาระบบการควบคุมการให้สินเชื่อของเจ้าหนี้ต่าง ๆ ให้รัดกุมมากขึ้น (Hannakacharoen, 2005) เพราะในการดำเนินธุรกิจ เจ้าหนี้ย่อมประสงค์ถึงผลตอบแทนที่จะได้รับหากลูกหนี้ล้มละลายและปลดปล่อยหนี้ไปย่อมทำให้เจ้าหนี้เสียหายได้ การมีกระบวนการนี้ย่อมกระตุ้นให้เจ้าหนี้มีความระมัดระวังในการให้สินเชื่อ และคำนึงถึงความสามารถในการชำระหนี้ของลูกหนี้มากขึ้น

ส่วนผู้ที่ไม่สนับสนุนนั้นได้ให้ข้อกังวลไว้ว่า หากมีกระบวนการดังกล่าวอาจทำให้เจ้าหนี้ได้รับชำระหนี้้น้อยลง ซึ่งข้อนี้ผู้เขียนเห็นว่าเป็นข้อกังวลปกติของเจ้าหนี้อยู่แล้ว แต่หากพิจารณาถึงความเป็นจริงที่ว่าเมื่อลูกหนี้ไม่สามารถชำระหนี้ได้และอยู่ในสถานะมีทรัพย์สินน้อยกว่าหนี้สิน เจ้าหนี้ย่อมไม่มีทางได้รับชำระหนี้คืนเต็มจำนวนอยู่แล้ว นอกจากนี้ในกระบวนการเดิมก็คุ้มครองเจ้าหนี้มีประกันเพียงพออยู่แล้ว ทั้งหากกำหนดสิทธิของเจ้าหนี้มีประกันในกระบวนการนี้เช่นเดิม เจ้าหนี้มีประกันย่อมไม่ได้รับผลกระทบเปลี่ยนแปลงไปแต่อย่างใด ในส่วนของเจ้าหนี้ไม่มีประกันนั้นตามกระบวนการเดิมก็แทบไม่ได้รับชำระหนี้อยู่แล้วเพราะได้รับชำระหนี้ในจำนวนที่น้อยมากเพียงร้อยละ 0.47 ของจำนวนหนี้ ดังนั้นการมีกระบวนการนี้หากจะทำให้เจ้าหนี้ไม่มีประกันไม่ได้รับชำระหนี้เลย ก็ไม่อาจทำให้เจ้าหนี้ไม่มีประกันได้รับความเสียหายอย่างมีนัยสำคัญ

แต่อย่างไรก็ตามตรงกันข้ามการเพิ่มทางเลือกให้ลูกหนี้เข้าสู่กระบวนการล้มละลายได้เร็วขึ้นอาจทำให้เจ้าหนี้ไม่มีประกันได้รับการชำระหนี้ในสัดส่วนที่มากขึ้นกว่าเดิมก็ได้ เพราะระยะเวลาที่เนิ่นนานไปยิ่งทำให้จำนวนทรัพย์สินหรือมูลค่าของทรัพย์สินของลูกหนี้ลดน้อยลงไปมากกว่าการเข้าสู่กระบวนการที่เร็วขึ้นย่อมมีโอกาสที่จำนวนทรัพย์สินหรือมูลค่าของทรัพย์สินของลูกหนี้จะมีมากกว่า ส่วนความกังวลว่าลูกหนี้จะใช้กระบวนการโดยไม่สุจริตฉ้อโกงเจ้าหนี้ หรือใช้เป็นช่องทางประวิงการชำระหนี้เพราะเหตุการณ์พ้นจากล้มละลายภายในเวลาที่กำหนด (Rattanapijit, 2016) ผู้เขียนเห็นว่า ข้อกังวลนี้มีพื้นฐานมาจากการเกรงว่าจะมีลูกหนี้ที่ไม่สุจริตจำนวนหนึ่งใช้เป็นช่องทางในการเอาเปรียบและคดโกงเจ้าหนี้ ซึ่งเป็นเรื่องปกติอยู่แล้วเพราะโดยธรรมชาติย่อมต้องมีลูกหนี้บางส่วนหาช่องทางเก็บซ่อนทรัพย์สิน หรือย้ายย้ายถ่ายเทไปก่อนเข้าสู่กระบวนการ หรือใช้กระบวนการนี้เป็นช่องทางในการไม่ชำระหนี้เมื่อก่อนนั้นขึ้นมาทุกครั้งสร้างความเสียหายแก่เจ้าหนี้ได้ แต่หากมีการออกแบบกระบวนการที่ดี มีความเหมาะสม สร้างมาตรการตรวจสอบที่เข้มงวดและลงโทษทางอาญาแก่ผู้ที่ใช้กระบวนการโดยไม่สุจริตอย่างเด็ดขาด รวมถึงมีการเพิกถอนสิทธิการปลดปล่อยหนี้ด้วย ย่อมจะทำให้การใช้กระบวนการโดยไม่สุจริตกระทำได้ยากขึ้น ผู้ที่กระทำมีความเกรงกลัวและยังคิดว่าหากถูกจับได้นอกจากจะต้องรับโทษทางอาญาแล้วยังไม่ได้รับสิทธิในการปลดปล่อยหนี้สินอีกด้วย นอกจากนี้การมีมาตรการจำกัดระยะเวลาในการยื่นขอ เช่น ประเทศสหรัฐอเมริกากำหนดไว้ว่า ลูกหนี้ที่ได้รับการปลดหนี้ไปแล้วจะเข้าสู่กระบวนการได้อีกครั้งเมื่อผ่านไปแล้ว 8 ปี ขณะที่ประเทศอังกฤษกำหนดไว้ที่ 6 ปี การมีมาตรการทางเครดิตของแต่ละประเทศที่มักจะไม่นิยมตัดสินเชื่อให้แก่ผู้ที่ปลดจากล้มละลายภายในเวลา 3-5 ปี แล้วแต่จะกำหนดหรือหากอนุมัติสินเชื่อให้มักจะคิดดอกเบี้ยในอัตราที่สูงจากปกติก็ถือเป็นมาตรการในการป้องกันพฤติกรรม การไม่มีวินัยทางการเงิน

ของลูกหนี้ได้อย่างหนึ่ง การวิตกกังวลและคาดการณ์ไปเองว่าจะมีผู้ไม่สุจริตใช้กระบวนการนี้จนปิดโอกาสการมีกระบวนการนี้ ย่อมเป็นการจำกัดสิทธิของลูกหนี้ผู้สุจริตและกำลังเดือดร้อนจากภาระหนี้สินอีกจำนวนมาก โดยไม่คำนึงถึงสิทธิพื้นฐานตามหลักการสากลจึงเป็นเรื่องที่ไม่เป็นธรรมอย่างยิ่ง ส่วนข้อกังวลเกี่ยวกับภาระงบประมาณในการดำเนินการนั้นผู้เขียนเห็นว่าตามกระบวนการล้มละลายเดิมก็มีบุคลากรที่เกี่ยวข้องและรับผิดชอบอยู่แล้ว ดังนั้นการมีกระบวนการใหม่เพิ่มขึ้นจึงมิได้เป็นการจัดตั้งหน่วยงานใหม่ขึ้นแต่อย่างใด ในระยะเริ่มแรกสามารถใช้หน่วยงานและบุคลากรที่มีอยู่เดิมได้เพียงแต่อาจต้องเพิ่มเติมบุคลากรขึ้นเพื่อช่วยเหลือลูกหนี้ในการดำเนินกระบวนการ รวมถึงการพิจารณาให้มีเจ้าพนักงานพิทักษ์ทรัพย์สินเอกชน (Registered Trustee) มาช่วยดำเนินการในคดีที่ลูกหนี้มีทรัพย์สินเพียงพอที่จะจ่ายค่าธรรมเนียมได้อย่างเช่น ประเทศออสเตรเลีย (Legal Services Commission of South Australia, 2021) ก็จะเป็นการแบ่งเบาภาระงบประมาณของรัฐไปได้ ยิ่งไปกว่านั้นหากพิจารณาในแง่ของสิทธิการเข้าสู่กระบวนการว่าควรเป็นสิทธิพื้นฐานในกระบวนการยุติธรรมแล้ว การลงทุนเพื่อสิทธิดังกล่าวจึงมิใช่ภาระของรัฐแต่อย่างใด หากแต่เป็นหน้าที่ที่ต้องดำเนินการให้ (Prokati, 2012) ทั้งนี้หากเทียบกับการดำเนินการในด้านอื่น ๆ ของรัฐเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาหนี้สินของประชาชนแล้ว การสร้างกระบวนการนี้ย่อมมีความสำคัญไม่น้อยกว่าการดำเนินการในด้านอื่น ๆ

บทสรุป

นี่เป็นสิ่งที่อยู่คู่กับสังคมมนุษย์มาอย่างยาวนานและคงอยู่ตลอดไป การเป็นหนี้ไม่ใช่เรื่องเสียหายหรือเลวร้าย แต่กลับเป็นสิ่งที่ช่วยให้เกิดการขยายตัวในระบบเศรษฐกิจ การค้า และการลงทุน การประสบเหตุแทรกแซงที่ไม่คาดฝันจนทำให้ไม่สามารถชำระหนี้ได้หากไม่ใช่เรื่องของการทุจริตหรือฉ้อโกงแล้วย่อมเป็นเรื่องที่ไม่ควรตำหนิหรือติเตียนแต่ควร

เป็นเรื่องที่น่าเห็นใจ โดยเฉพาะลูกหนี้บุคคลธรรมดาที่มีทางเลือกการแก้ไขปัญหาหนี้สินที่จำกัดเพราะต้องชำระหนี้ไปจนกว่าจะครบ และเป็นเวลาที่ยาวนาน ในขณะที่นิติบุคคลมีทางเลือกการแก้ไขปัญหาหนี้สินที่หลากหลายกว่า ไม่ว่าจะเป็นการเข้าสู่กระบวนการฟื้นฟูกิจการหรือการชำระบัญชีเพื่อเลิกกิจการซึ่งจำกัดอยู่เพียงแต่ทรัพย์สินของนิติบุคคลเท่านั้น ดังนั้นการปรับปรุงแก้ไขกฎหมายล้มละลายโดยให้สิทธิลูกหนี้บุคคลธรรมดาเริ่มต้นกระบวนการล้มละลายได้โดยสมัครใจ และกำหนดหลักเกณฑ์ให้สามารถเข้าถึงกระบวนการได้โดยสะดวก รวดเร็ว และไม่เสียค่าใช้จ่ายสูงเกินควร เช่น กำหนดจำนวนหนี้ที่เหมาะสม กำหนดแบบฟอร์มในการยื่นคำร้อง และมีหน่วยงานให้ความช่วยเหลือ เป็นต้น จะเป็นการทำให้กฎหมายล้มละลาย

เป็นสากล มีประสิทธิภาพและเป็นธรรมมากขึ้น อันจะมีผลให้กฎหมายล้มละลายสามารถใช้เป็นทางเลือกในการแก้ไขปัญหาหนี้สินเพื่อช่วยลดอุปสรรคในการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพตามนโยบายการปฏิรูปกฎหมายและกระบวนการยุติธรรมที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2560 ได้อย่างแท้จริง

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดัชนีพนธ์หัวข้อ การพัฒนาคดีล้มละลายลูกหนี้บุคคลธรรมดา: หลักเกณฑ์การเริ่มต้นคดีและการปลดจากล้มละลาย หลักสูตรปรัชญาดัชนีบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารกระบวนการยุติธรรม คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ด้วยทุนของสำนักงานศาลยุติธรรม

Reference

- Australian Financial Security Authority. (2021). *Bankruptcy: Consequences of bankruptcy*. <https://www.afsa.gov.au/insolvency/cant-pay-my-debts/consequences-bankruptcy>
- Bank of Thailand. (2015). Household Debt. *Bankers' Talk*, 3(1), 1. [in Thai]
- Bank of Thailand. (2018). *Annual report 2018*. Bank of Thailand. [in Thai]
- Bank of Thailand. (2020). *News of bank of Thailand*. <https://www.bot.or.th/Thai/PressandSpeeches/Press/2020/Pages/n3763.aspx>
- City Bar Justice Center. (2007). *Personal bankruptcy: Is it right for you?* City Bar Justice Center.
- Hannakacharoen, P. (2005). *Voluntary bankruptcy for Individual* [Master's thesis]. Chulalongkorn University. [in Thai]
- Harris, J., Gronow, M., & Anderson, H. (2015). *Insolvency law: Commentary and materials*. Thomson Reuters.
- Insolvency Service. (2020). *Guidance: Getting a debt relief order*. <https://www.gov.uk/government/publications/getting-a-debt-relief-the-order/getting-a-debt-relief-order>
- International Business Publications. (2010). *United States bankruptcy regulations and procedures handbook volume 1 strategic information and regulations*. USA International Business Publications.
- Jullamon, K. (2013). Insolvency of individual debtors in Thailand. *COJ Comparative Law Journal*, 5(1), 152-158. [in Thai]
- Kunkeaw, A. (2019). Individual voluntary insolvency petition. *Academic Documentary in the Program of Senior Executives on Justice Administration*, 23, 8-15. [in Thai]

- Legal Execution Department. (2017). *Research report of debt payment proportion of creditors in bankruptcy cases*. Legal Execution Department. [in Thai]
- Legal Services Commission of South Australia. (2021). *Who is involved?* <https://lawhandbook.sa.gov.au/ch04s01s01.php>
- Mahakun, V. (2014). *Explanation: Bankruptcy and rehabilitation law* (14th ed.). Niti Bannakan. [in Thai]
- Office of the National Economic and Social Development Council. (2020). *NESDC's news*. https://www.nesdc.go.th/ewt_dl_link.php?nid=10958 [in Thai]
- Prokati, K. (2012). Development Guideline of justice administration of civil and commercial to be worth. *Journal of Thai Justice System*, 5(12), 27. [in Thai]
- Rattanapijit, S. (2016). *Research structure of legal execution improvement in bankruptcy cases to be in accordance with the universal measure (final report)*. Legal Execution Department. [in Thai]
- Rose, D. (1999). *Lewis' Australian bankruptcy law* (11th ed.). LBC Information Services.
- Seay, L., & Milman, D. (2002). *Annotated guide to the insolvency legislation: Insolvency acts 1986 and 2000 company directors disqualification act 1986 ec regulation on insolvency proceeding 2000 insolvency rules 1986* (6th ed.). Thomson Sweet & Maxwell.
- Simkovic, M. (2009). The effect of BAPCPA on credit card industry profits and prices. *American Bankruptcy Law Journal*, 83(1), 1.
- Solomon, R. (2021). *How not to lose your home when going bankruptcy in Japan*. <https://beaconreports.net/en/going-broke-japan/>
- Srilajak, S. (2013). *Bankruptcy problems of the person who is not a commercial business entrepreneur* [Master's thesis]. Dhurakij Pundit University. [in Thai]
- Steele, S., & Jin, C. (2017). Some suggestion from japan for reforming Australia's personal bankruptcy. *QUT Law Review*, 17(1), 83.
- Supreme Court of U.S. (1934). *Local Loan Co. v. Hunt, 1934*. http://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/292/234#fn1_ref
- Symes, C. F., & Duns J. (2009). *Australian insolvency law*. Lexisnexis Butterworth.
- Tabb, C. J., & Brubaker, R. (2010). *Bankruptcy law principle, policies, and practice* (3rd ed.). Matthew Bender & Company.
- United Nations Commission on International Trade Law. (2004). *Legislative guide on insolvency law*, 64-67. https://www.uncitral.org/pdf/english/texts/insolven/05-80722_Ebook.pdf
- World Bank. (2020). *Doing business 2020: Comparing business regulation in 190 economies*. <https://www.doingbusiness.org/en/doingbusinessa>
- Worldometers. (2021). *COVID-19 coronavirus pandemic*. <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

Ziegel, J. (2006). Facts on the ground and reconciliation of divergent consumer insolvency philosophies. *Theoretical Inquiries in Law*, 7(2), 313-314. <http://www7.tau.ac.il/ojs/index.php/til/article/view/592/555>

Name and Surname: Patcharapong Sonjai

Highest Education: Master of Law, Thammasat University

Affiliation: Chonburi Provincial Juvenile and Family Court,
Court of Justice

Field of Expertise: Criminal Law, Bankruptcy Law,
and Family Law